

АРМЕНСКАТА ЕТНОГРАФИЯ В ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ. ИЗГРАЖДАНЕ НА НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ ЧРЕЗ ЕТНОГРАФИЯ

Илия Недин

BUILDING IDENTITY AND NATIONHOOD THROUGH ETHNOGRAPHY DURING THE INTERWAR PERIOD OF THE SOVIET ERA: THE CASE OF ARMENIA

Iliya Nedin

Abstract:

The text presents the three founders of Armenian ethnography Yervand Alexandrovich Lalayan (1864 – 1931), Khachik Stepanovich Samuelyan (1873 – 1940), and Stepan Danilovich Lisitsyan (1865 – 1947) along with the formation of the field under the conditions of Soviet authority between the two world wars. The period was complex and difficult, the Marxist-Leninist ideology permeated all spheres of life and, in the eyes of rulers ethnography was considered peripheral knowledge. Nevertheless, Lalayan, Samuel, and especially Lisitsyan managed to lay a solid foundation for the further development of ethnography in the generations to follow. In general, their research remains in the spirit of the cultural-historical method from the pre-Soviet period. They actively engaged in collecting, organizing, and teaching and museum work, leaving behind significant scientific works, mostly in Armenian, which are part of the national cultural heritage of Armenia.

Keywords: history of ethnography, Armenian ethnography, national identity

Така формулираната тема представляваше за мен общата рамка, чрез която основното ми изследователско любопитство беше насочено към историята, изследователските традиции и темите на арменската етнография. Интересът беше насочен към академичните влияния върху научната дейност на арменските етнологии и обменът на знания в полето на етнологията. Във връзка с това стои и

* Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR”. Проектът е подкрепен от European Union’s Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

въпросът за конструиране на арменската идентичност чрез етнографията. Тук използвам термина „етнология“ в неговата съвременна употреба, докато за периода, който разглеждам в текста, употребяваното название е „етнография“.

Днес Армения е малка суверенна държава с население около 3 милиона, но с почти три пъти по-голяма по численост диаспора в различни страни по света. Вероятно Мкртчян е прав, когато по отношение на арменците употребява названието „малка световна нация“, имайки предвид днешната миграционна ситуация на арменците в новите глобални условия, защото новите арменски мрежи, независимо от променящото се съдържание и независимо от физическото си местоположение, остават стабилни, а чрез това нацията е в състояние да се стабилизира в символични културни граници (Mkrtychyan 2015: 12 – 13).

Още в първите дни на престоя ми в Армения ми направи впечатление, че арменците много обичат да говорят за история и имат чувство на достойни наследници на богато и древно културно наследство. Един мой колега, специалист по древни персийски и арабски ръкописи в Матенадаран, хранилище на над 15 000 ръкописа и старопечатни издания, един от символите на арменската гордост, в най-обикновен разговор формулира нещата така: „Армения не е само държава – тя е преди всичко културно пространство.“ В случайни разговори съм чувал и интерпретации от типа: „Тук на Арарат е заседнал Ноевия ковчег, следователно второто човечество е произлязло от арменците“. От квартирата до Матенадаран и до Централната библиотека най-често пътувах с такси на една компания с по-евтини цени, в която шофьор на такси може да е всеки, който има кола и може да си позволи такава услуга в свободно време. Така че, моите таксиметрови шофьори бяха хора с различен образователен ценз и социален статус, но всички обичаха да говорят за историята на арменците с акцент върху древните корени на арменския народ. И на въпроса ми откъде знае всичко това, всеки даваше един единствен отговор: „Аз много обичам да чета история“.

В текста се връщам към периода между двете световни войни, когато в Армения се полага началото на националните културни и научни институции в новата съветска република.¹ В този контекст търся и мястото на етнографските изследвания, началата на етнографията и нейното развитие в едно преломно и несигурно време. Шнирельман е на мнение, че през 20-те и 30-те години на миналия век, поради моноетничния си състав Армения успява да избегне интензивната русификация, въведена в много други райони след 1934 година, въпреки че като цяло е преживяла същите процеси като останалите региони на СССР (Шнирельман 2003: 46). През 1938 година 77,7% от арменските ученици учат в училищата само на арменски език и само 2,8% на руски език (Sunny 1983: 58, цит. по Шнирельман 2003: 46). Тогавашният интелектуален елит в Армения,

¹ Демократична република Армения е създадена на 28 май 1918 година и просъществува до 2 декември 1920 година, когато е установена съветска власт и е обявена новата Арменска съветска социалистическа република. От 12 март 1922 година до 5 декември 1936 година е в състава на Закавказката съветска федеративна република, включваща Азербайджан, Армения и Грузия.

изглежда е успял до голяма степен да се възползва от политиката на така наречената коренизация през 20-те години, обявена през март 1921 година на Десетия конгрес на КПСС. Става дума за политика на комунистическата власт по националния въпрос, която подкрепя местните езици и културни традиции на народите в СССР в образованието, медиите и административното обслужване. Отменена е през 1934 година с въвеждането на руския език като задължителен с цел укрепване на „дружбата между народите“ и много от местните дейци на коренизацията са подложени на репресии. В Армения се създава литературен език на базата на източноарменския диалект, в основата му са литературните произведения на Х. Абовян и Рафи (псевдоним на Акоп Мелик-Акопян), иначе обявени по-късно при отмяната на политиката на коренизация за националисти. Съни определя 20-те години в Армения като културен ренесанс за артистите и учените: за първи път от времето на Средновековието арменският отново става език на науката; създава се национално радио, откриват се опера, театър, кино, преса на арменски език; в училищата се преподава на арменски език (Suny, 1993: 143 – 147). В същото време Армения не е пожалена от репресиите, проведени през 1927 – 28 г. и през 30-те години, насочени срещу комунисти, селяни и интелектуалци, обвинени в троцкизъм и специфизъм през 1927, а през 30-те за ултранационализъм са осъдени близо 120 интелектуалци (Suny, 1993: 147 – 157).

Годините между двете световни войни са едновременно сложен, труден и формативен период за арменската етнография. От една страна все още са пресни спомените за арменския геноцид през 1915, в резултат на който много бежанци намират спасение както в Източна Армения, така и в различни страни по света, арменско – турската война 1918, създаването на първата независима република, съветската окупация и последвалата комунистическа идеологизация във всички сфери на живота. От друга страна, това е периодът на институционализация и конституиране на етнографията като самостоятелна дисциплина и професионализация на етнографската изследователска практика. Колкото и парадоксално да е, но водещите имена през този период си остават учените пионери в развитието на арменската етнография от периода преди създаването на Арменската съветска социалистическа република. В текста ще се ограничи само върху работата на тримата водещи етнографи основоположници на арменската етнография Лалаян, Самуелян и Лисициан. Чурсин, Абегиан и Парушевский са също значими автори, да спомена и многобройните местни краеведи, с които Лисициан е поддържал активна кореспонденция.

За съжаление, управляващата нова комунистическа власт не се е интересува особено от етнографията. Поради не особеното внимание и пренебрегването на етнографията като важно знание от страна на властите, почти липсват създадени условия за подготовка на млади специалисти от по-младата генерация. През първите години на съветската власт етнографията отсъства от учебните програми в университета. Предметът „Етнография“, с известни прекъсвания, започва да се преподава от професор Лисициан през 30-те и 40-те години до

смъртта му (Наапетян 2017: 6, 11). Варданян и Дабагян посочват един красноречив пример в това отношение:

„Повече от две десетилетия след съветизацията на Армения Степан Лисициан (1865 – 1947) пише в писмо, адресирано до висшите власти на тогавашната Арменска ССР: „Нелепо е да се каже, че в цяла Армения само аз, 78-годишен старец и един или двама млади сътрудници [в Държавния исторически музей на Армения в Ереван] се занимават с етнография. С цялата ни отдаденост е невъзможно да се обхванат изцяло настоящите проблеми, с които да се справят етнографите на Армения“ (Vardanian 2005: 407 – 409). (Dabaghyan 2011: 152)“

Историята на развитието на етнографията в Армения между двете световни войни е добре изследвана от арменските етнологии. Публикациите на автори като Вардумян (1956, 1962), Карапетян (1956), Мелик-Пашаян (1965, 1971, 1975), Тер-Саркисянц (1998), Дабебян (2011) Наапетян (2017) съдържат обилна информация за развитието на етнографското знание. Внучката на Степан Лисициан, основател на арменската етнография от съветския период, Л. Варданян е посветила поредица от публикации за неговата творческа биография, в които се съдържат и ценни документи от архива му, публикувани за първи път (Варданян 1986, 1997, 2000, 2005, 2015).

В досъветския период не съществува единен център за етнографски изследвания, въпреки че дотогава е натрупан солиден емпиричен етнографски и фолклорен материал. Етнографските изследвания до голяма степен са част от по-общата рамка на арменоведските изследвания в Лазаревския институт, в Казанския университет и най-вече в Тифлис (Тбилиси), където много активна до Първата световна война е дейността на Арменското етнографско дружество. През 1887 Халатянц, професор в Лазаревския институт издава „Програма за събиране на материали по арменска етнография и народно-правни обичаи“, малко по-рано в Константинопол през 1874 година архимандрит Гарегин Срвандзтянц (1840 – 1892) публикува първия въпросник за изучаване на народната култура на арменците. Първ открил, записал и публикувал вариант на епоса „Давид Сасунски“ (Г. Срвандзтянц, „Гроц и броц и Давид Сасунский или дверь Мгера“, Константинополь, 1874), той се смята за основател на арменската фолклористика (Арутюнян, С. Б., А. Ш. Саакян 1975: 80).

И тримата основоположници на арменската етнология са европейски учени, завършили са висшето си образование в различни европейски университети: Ерванд Александрович Лалаян (1864 – 1931) завършва университета в Женева, Швейцария (1894); Хачик Степанович Самуелян (1873 – 1940) – университета в Йена (1903); Степан Данилович Лисициан (1865 – 1947) е възпитаник на Историко-филологическия факултет на университета във Варшава (1894). Европейското им образование ги оформя като специалисти с многопрофилна подготовка, типична за времето им. Едно бегло сравнение със създателя на българската академична етнология – Иван Шишманов (1862 – 1928), показва типологично сходни черти в профила на учените от предвоенната епоха – специалисти с широк обем от знания в областта на литературата, филологията,

етнографията, историята, полиглоти и в допълнение географията и археологията съответно за Лисициан и Лалаян; активни организатори на научната, издателската, музейната и теренната изследователска дейност, както и създатели на първите научни институции. Самуелян става първият директор на Националния архив на Армения през 1921 г., Лалаян е първият директор на Националния исторически музей, 1921 г., Лисициан с пристигането си в Ереван през 1924 година започва работа в музея и е научен секретар на Централното краеведческо бюро на Армения, а от 1928 година оглавява Етнографския отдел към Държавния исторически музей на Армения (Варданян 1997: 134). Преди това и тримата са в Тифлис и публикуват своите изследвания в „Азгагракан Андес“.

През 1896 – 1916 г. Лалаян издава в Тифлис (Тбилиси) етнографското периодично списание „Азгагракан Андес“ (1896 – 1916) (Етнографски преглед), от което излизат 26 броя. Лалаян е и един от организаторите (1906 г.) на Арменското етнографско дружество в Тифлис. През 1909 г. по негова инициатива в Тифлис е създаден Етнографско-археологическият музей. През 1921 г. експонатите му са преместени в Ереван и на тяхна основа е създаден Историческият музей на Армения, а Лалаян става негов пръв директор. Музеят е създаден с указ на парламента на първата Република Армения от 09. 09. 1919 година под името Етнографско-антропологически музей-библиотека.

Големият теренист сред тримата все пак е Лисициан. Когато се премества в Ереван, е вече на 59 години. Тогава започва неговата работа като етнограф: теренни изследвания в почти всички райони на Армения, организационна работа в музея, в краеведческата комисия, лекции в университета... Сочен е за баща на арменската съветската етнография. Това е малко подвеждащо, защото Лисициан никога не се е интересувал от политика и идеологии и не може да бъде определен като последовател на марксистката догма в етнографията. Но все пак е създател на етнографията точно в съветския период. Бил е отдаден на работата си. Неслучайно, вече посмъртно, новите доайени на арменската етнография Карапетян и Дерлугян през 50-те, 60-те, 70-те ще отправят критики към него, че не е влязъл съвсем в „правилния път“, защото не се е отърсил докрай от географския си подход. А той е преподавал Физическа география и Историческа география на Закавказието в Ереванския държавен университет. Той е един от основателите на Географското дружество в Ереван през 1935 година и наред с това е настоявал дисциплината Етнография да бъде включена в програмата на студентите по история и по география. Е, била е включена, като един вид избираема, тогава това е означавало извън програмата, след смъртта му е изключена и е възстановена отново чак през учебната 1964 – 65 година. В навечерието на неговото окончателно преместване от Тифлис в Ереван Лисициан претърпява лични трагедии и несгоди. По време на февруарските събития през 1921 г. е убит неговият единствен син Левон Степанович Лисициан, скоро след това след боледуване умира и брат му Варган Данилович Лисициан. През 1922 г. съветската власт в Грузия прекратява издаването от него детско списание „Аскер“ (1905 – 1917, 1922) и учебника „Лусабер“ (1907 – 1922). През

1924 е национализирана създадената от него смесена гимназия, на която е бил посветен изцяло. През октомври 1924 година окончателно се установява в Ерван по покана на арменското правителство (Варданян 2000:113). Той е член на първоначалния състав на Кавказкия историко-археологически институт в Тифлис, чийто създател и председател е академик Николай Я. Мар (1917 – 1931). Лисициан е щатен сътрудник на Института от 1921 до 1928 година, а до 1931 – нещатен сътрудник (Варданян 2000 :114).

Арменската етнография от периода между двете войни в лицето на тримата основатели не е засегната до такава степен от революцията в етнографията, чието начало е поставено от съвещанието на етнографите от Москва и Ленинград, проведено на 5 – 11 април 1929 година. Последниците от него ще почувстват представителите на следващата генерация етнографи – Вардумян, В. Бдоян, Е. Карапетян, К. Мелик-Пашаян, А. Одабашян, К. Сегбосян, Л. Петросян и др. На това съвещание най-яростен е В. Б. Аптекар, който напада теоретичната етнология като проява на класово извращение и като буржоазна наука, а практическата етнография по нищо не се отличава от марксистката социология. Неговата критика стига дотам, че напълно отрича съществуването на дисциплината етнография. Според него, буржоазната етнология разглежда понятията „култура“ и „етнос“ като откъснати от „производствените отношения“, тя се явявала „буржоазен сурогат на обществеността“ и затова противоречала на единствено верния подход в изучаването на културата – историческия материализъм (Слезкин 1993: 116). Последниците от това съвещание са катастрофални за гилидията на етнологите в Русия и за самата етнология като наука. Названието „етнология“ е изхвърлено от употреба, етнографията изцяло минава под властта на историята, на свой ред поразена от вулгарния социологизъм на марксистката теория за общественно-историческите формации. Така етнографията придобива статута на наука, която изучава предимно „преживелиците“ от първобитно-общинния строй, а за да служи на държавата, тя е призвана да изследва и прогресивните промени, настъпили в битата на хората в резултат на социалистическите промени.

Малко от това засяга сравнително-историческия метод на тримата създатели на арменската етнография. Лалаян умира през 1931 година. Преследван в Царска Русия заради социалдемократическите си убеждения, Самуелян, изглежда, е най-успешен в „преодоляване на грешките от миналото“ или поне така смятат критиците от следващата генерация етнографи. Ето една такава категорична оценка посмъртно за тримата от позицията на „единствено правилния“ марксистки подход на техните наследници:

„През този период и Е. Лалаян, и С. Лисициан, и по-специално Х. Самуелян, се опитват да се освободят от грешките на буржоазните школи, преобладаващи в етнографията, и да поемат по правилния марксистки път. Никой от тях обаче не успя да преодолее напълно влиянието на буржоазните школи. Проф. С. Лисициан отдаваше почит на някои от принципите на тези школи до края на живота си. Така, когато обяснява някои въпроси на културата, той изхождаше от маги-

ческото начало, даваше приоритет на географския фактор при обяснението на социално-икономическите явления“ (Карапетян, Вардумян 1952: 68).

И още една:

„Дори в обширния етнографски въпросник Ст. Лисициан не отделя необходимото внимание на изучаването на модерността. Въпросникът на Ст. Лисициан е третият в арменската етнография, с изключение на редица въпросници по определени етнографски теми, съставени от Е. Лалаян, Ст. Зелински и други, публикувани в „Азгагракан Андес“. Това произведение на Ст. Лисициан съдържа в строго систематизирана форма въпроси за антропологията, топонимията, икономическия живот, материалната и духовна култура, социалния живот на хората и е полезно ръководство за всеки, който изучава арменската етнография. Но дори и в нея не са разработени въпроси за изучаване на промените, които се случват в живота на арменския народ в условията на социалистическото строителство, с изключение на стереотипния въпрос в края на всеки раздел: „Какви промени се забелязват в тази област при съветските условия?“ (Вардумян 1962: 113)

Интересите на Самуелян са насочени към изучаване на обичайното право на арменците (Очерки по обичному семейному праву армян. «Кавказский вестник», 1902, № 1 – 3; Обычное право у армян. Т. 1. Древнее армянское право и метод его изучения. Т. 2. Брак по умыканию и выкупу. Опыт изучения. Тифлис, 1911 (на арм. ез.)).

Лисициан изследва архитектурата на народното жилище. Негово е заключението, че тя е повлияна от църковната архитектура. Издава трудовете „Народное жилище Высокой Армении“, «Изв. КИАИ», т. IV, т. V. (Известия Кавказского историко-археологического института); „Историко-этнографические очерки Шатаха“, «Изв. КИАИ», т. V; „Крестьянские жилища Мегринского и Нор-Баязетского районов“, «Изв. КИАИ», т. VI.

Дълга и превратна съдба има неговия труд „Армяне Нагорного-Карабаха. Етнографический очерк“. Трудът е резултат от участието му в комплексна научна експедиция, организирана през 1924 г. от Закавказката научна асоциация към Централния институт на Закавказието до регионите Зангезур (днес Сюник), Нагорни Карабах и Нагорно-Кюрдистан (районът на Лачин) за икономическо, етнографско и археологическо проучване на региона. По-късно през 30-те години Лисициан отново посещава региона с цел да допълни събрания през 1924 етнографски материал и да регистрира промените, настъпили във всекидневието на хората.

През 1935 година Лисициан сключва договор за публикуване на труда с Института по Етнография на Академията на науките на СССР (Ленинград). Изплатен му е и хонорар. Следва дълга кореспонденция с Института, който всяка година отлага издаването на ръкописа. През 1940 по предложение на Института в Ленинград и със съгласието на Лисициан ръкописът е пренасочен към Института по история на Академията на науките на Азербайджан, който дава принципното си съгласие за неговото публикуване. Следва ново отлагане годи-

на след година и дълга кореспонденция. Лисициан не доживява да види труда си публикуван. Кореспонденцията продължават дъщерите на Лисициан, които най-накрая настояват ръкописа да им бъде върнат. Институтът в Азербайджан отказва. Кореспонденцията приключва през 1966 година. През 70-те години в архива на Лисициан случайно е открита чернова версия на първоначалния текст от 1924 година. След старателна редакция от Л. Варданян ръкописът е преведен на арменски и издаден от института за археология и етнография към Арменияската академия на науките през 1981 година, а на руски – през 1992. (Варданян, Вардумян 1992: 14 – 17; Тер-Саркисянц 1993: 174)

Трудът представлява едно цялостно комплексно изследване на социалния и етническият състав на населението и промените, настъпили в края на 19 и първите десетилетия на 20 век, материалната и духовната култура, описание на селищата, на дома, храната и облеклото, семейния живот, ритуалите за раждане, сватбената обредност, погребалната обредност, календарни обреди и празници и свързаните с тях вярвания. Авторът анализира и межкултурните контакти между двете основни групи население. Един цитат илюстрира ясно подхода му:

„Дългосрочното съседство на равнинните области (Карабах и Муган) и планинските плато (планински Кюрдистан) с тюрко-татарски племена, вековната политическа зависимост от върховната власт на персийските шахове, постоянната комуникация с тюркските племенни старейшини (често е имало случаи на брачни съюзи между тях и семействата на меликите, местните князе) – всичко това е довело до засилване на турско-иранското влияние не само върху местното феодално благородство, но и върху други слоеве на арменското население на Карабах. Това се е проявило и в общото образование (особено сред мъжкото население), и в разпространението на тюркския език, и в обичая да се дават на деца мюсюлмански имена, и да се учи музика в тюркско-иранските традиции, и във факта, че положението на жените е ставало все по-безправно и унижително, и в отделни случаи на полигамия (както в семейството на меликите Шахназарян), и във факта, че е било напълно позволено да се вземе втора жена в къщата, ако първият брак се окаже безплоден, и подобни. За голямо съжаление, най-важните етапи от взаимодействието на арменската и тюрко-азербайджанската култури така и не са проучени до край» (Лисициан 1992: 44).

Очеркът на Лисициан не носи бремето на национализма. Напротив, Лисициан проявява интерес върху културните контакти и взаимодействия в Нагорни Карабах.

Заклучение

Макар и в трудни времена, арменската етнография бележи развитие през междувоенните години. Бегло сравнение с българския случай показва една исторически обусловена разлика. Институциите в областта на етнографията в Армения се създават в условията на силно идеологизираната рамка на съ-

ветизацията на страната. В България този процес започва след 1944 година при вече създадени и работещи институции с установени научни традиции. Със сигурност българският създател Иван Шишманов, за известен период и министър на просвещението, е работил при по-комфорни за времето условия в създаването на Софийския университет, Народния театър, Народния етнографски музей, Художествената академия и издаването на Сборника за народни умотворения. Далеч по-трудни са били времената на Лалаян, Самуелян и Лисициан, принудени да се съобразяват, а и да внимават с новата идеологическа догма. По време на съдбоносното за етнологията съвещание на етнографите в Москва, което е решило съдбата на етнологията, Лисициан е в Москва и вероятно е посетил някои от заседанията, но доколко е разбрал за какво става въпрос, е отделна тема. Престоят му в Москва по това време има съвсем друга цел, той е част от предприетата от него командировка до Тбилиси, Москва и Ленинград, за да проучи опита на музеите в тези градове и как се прави музей. Когато е ударил гръм в Москва, ехото в периферна Армения дори не е заглъхнало за тримата създатели на арменската етнография. А заслугата им действително е голяма. Те правят спасителна етнография, но са и теоретици в духа на предреволюционната етнология. Събират и изследват фолклора като част от една обща дисциплина. След тях фолклористиката ще бъде отделена от етнографията. Лалаян е издател, автор на многобройни публикации с интерес към археологията, на която гледа като на предисторическа етнография. Самуелян поставя началото на архивистиката в Армения и оставя значими трудове в областта на обичайното право. Лисициан е неуморен в организирането и провеждането на етнографски експедиции из цялата страна, чете лекции в университета, подготвя аспиранти (каква е съдбата им, е отделна тема, защото следващата генерация етнографи в голяма степен са аспиранти на Москва и Ленинград), колекционира и каталогизира етнографските материали в музея. В лицето на младата сътрудничка Евгения Тиграновна Гюзаян и на музейния фотограф Сурен Золян има постоянни спътници в обиколките му из страната през 30-те години. За съжаление, завършилата етнография в Москва, млада и надеждна сътрудничка на музея Евгения Гюзаян, става жертва на Сталинските репресии, арестувана е на 15 октомври 1939 година по обвинение в шпионаж и е изпратена в лагер, където умира от менингит през 1941 година (Вардамян 2003: 322 – 346).

Литература:

Арутюнян, С. Б., А. Ш. Саакян. 1975. Новые записи эпоса „Давид Сасунский“ (К 100-летию первой записи и публикации армянского народного эпоса). *Советская этнография* (2): 80 – 86. [Arutunian, S. B. and A. Saakian. 1975. *Novye zapisi éposa “David Sasunskii”* (K 100-letiiu pervoi zapisi I publikacii armianskogo narodnogo éposa). *Sovetskaia etnografia* (2): 80 – 86].

Варданян, Л. М. 1986. Степан Данилович Лисициан (1865 -1947 гг.). *Советская этнография* (6): 59 – 69. [Vardanian, L. M. 1986. Stepan Danilovich Lisitsian (1865 – 1947). *Sovetskaia étnografiia* (6): 59 – 69].

Варданян, Л. М., Д. С. Вардумян (съст). 1992. *Лисициан С. Д. Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк*. Ереван: Изд. АН Армении. [Vardanian, L. M., D. S. Vardumian (eds). 1992. *Lisitsian, S. D. Armiane Nagornogo Karabakha. Étnograficheskiĭ ocherk*. Yerevan: AN Armenii].

Варданян, Л. М. 1997. У истоков этнографического музееведения в Армении. *Этнографическое обозрение* (2): 133 – 138. [Vardanian, L. M. 1997. U istokov étnograficheskogo muzeevedenie v Armenii. *Étnograficheskoe obozrenie* (2): 133 – 138].

Варданян, Л. М. 2000. Степан Лисициан и Кавказский историко-археологический институт в Тифлисе. *Этнографическое обозрение* (1): 113 – 128. [Vardanian, L. M. 2000. Stepan Lisitsian i Kavkazskii istoriko-arkheologicheskii institut v Tiflise. *Etnograficheskoe obozrenie* (1): 113 – 128].

Варданян, Л. М. 2003. Евгения Тиграновна Гюзальян: забытое имя в армянской этнографии. В: Д.Д.Тумаркин (сост.). *Репрессированные этнографы*: Вып. 2. Москва: Вост. лит., 322 – 346. [Vardanian, L. M. 2003. Evgenia Tigranova Giuzalian: zabytoe imia v armianskoĭ étnografii. *Repressirovannye etnografy*, vol. 2, Moskva: Vost. Lit., 322 – 346].

Варданян, Л. М. 2005. *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*. Yerevan: Gitutyun. [Vardanian, L.M. 2005. Stepan Lisitsian i istoki armianskoĭ étnografii. Yerevan: Gitutyun].

Варданян, Л. М. 2015. К 150-летию С. Д. Лисициана: из истории антропологической науки в Армении. *Вестник антропологии* 1(29):101–121. [Vardanian, L. M. 2015. K 150-letiiu S. D. Lisitsiana: iz istorii antropologicheskoi nauki v Armenii. *Vestnik antropologii* 1(29):101 – 121].

Вардумян, Д. С. 1956. Этнографическая работа в Армении в пятом и шестом пятилетиях. *Советская этнография* (3): 146–148. [Vardumian, D. S.1956. *Etnograficheskaiia rabota v Armenii v piatom i shestem piatiletiakh*. *Sovetskaia etnografiia* (3):146 – 148].

Вардумян, Д. С. 1962. Армянская этнография за годы советской власти. *Советская этнография* (1):111 – 116. [Vardumian, D. S. 1962. *Armianskaia etnografiia v gody sovetsoĭ vlasti*. *Sovetskaia etnografiia* (1):111 – 116].

Карапетян Э., Д. С. Вардумян. 1952. О некоторых задачах армянской советской этнографии. *Известия Академии наук Армянской ССР, № 1, Общественные науки*: 67 – 74. [Karapetian, E., D. S. Vardumian. 1952. O nekotorykh zadachakh armianskoĭ sovetsoĭ etnografii. *Izvestiia Akademii nauk Armianskoĭ SSR, no. 1, Obshchestvennye nauki*: 67 – 74].

Карапетян, Э. 1956. К 60-летию армянского этнографического периодического издания «Азгагракан андес». *Советская этнография* (2): 111 – 114. [Karapetian, E. 1956. K 60-letiiu armianskogo étnograficheskogo periodicheskogo izdaniia “Azgaragrakan andes”. *Sovetskaia etnografiia* (2): 111 – 114].

Кусикьян, И. 1947. С. Д. Лисициан (Некролог). *Советская этнография* (2):231 – 232. [Kusik'ian, I. 1947. S. D. Lisitsian (Nekrolog). *Sovetskaia etnografiia* (2):231 – 232].

Лисициан, С. Д. 1927. Историко-этнографические очерки Шатаха. *Известия историко-археологического института*, т. V, Тифлис. [Lisitsian, S. D. 1927. Istoriko-etnograficheskie ocherki Shatakha. *Izvestiia istoriko-arkheologicheskogo instituta*, vol. 5, Tiflis].

Лисициан, С. Д. 1927. Из материалов по изучению жилищ Армении. *Известия историко-археологического института*, т. VI, Тифлис. [Lisitsian, S. D. 1927. Iz materialov po izucheniiu zhilishch' Armenii. *Izvestiia istoriko-arkheologicheskogo instituta*, vol. 6, Tiflis].

Лисициан, С. Д. 1936. Армянская этнография за 15 лет. *Советская этнография* 4(1): 270 – 274. [Lisitsian, S.D.1936. Armianskaia etnografiia za 15 let. *Sovetskaia etnografiia* 4(1):270 – 274].

Лисициан, С. Д. 1969. Армяне Зангезура. Ереван. [Lisitsian, S. D. 1969. *Armiane Zangezura*, Erevan].

Меликсет-Беков, Л. М. 1936. Армянский этнограф-археолог Е. А. Лалаян. *Советская этнография*, 4 – 5: 63 – 65. [Melikset-Bekov, L. M. 1936. Armianskii ètnograf-arkheolog E. A. Lalaian. *Sovetskaia ètnografiia*, 4 – 5: 63 – 65].

Мелик-Пашаян, К. В. 1965. Жизнь и деятельность Ерванда Лалаяна. *Советская этнография*, 2: 57 – 60. [Melik-Pashaian, K. 1965: Zhizn' i deiatel'nost' Ervanda Lalaiana. *Sovetskaia etnografiia*, 2: 57 – 60].

Мелик-Пашаян, К. В. 1971. Основные направления этнографических исследований в Армянской ССР. *Советская Этнография* (3):16 – 24. [Melik-Pashaian, K. 1971. Osnovnykh napravleniia ètnograficheskikh issledovaniia v Armianskoï SSR. *Sovetskaia ètnografiia* (3):16 – 24].

Мелик-Пашаян, К. В. 1975. Жизнь и деятельность Хачика Самуэляна. *Советская этнография* (2):51 – 56. [Melik-Pashaian, K. 1976. Zhizn' i deiatel'nost' Khachika Samueliana. *Sovetskaia ètnografiia* (2):51 – 56].

Наапетян, Р. 2017. Армянская этнографическая наука в советское время (1920 – 1940 г.). In: A. Nersisyan (ed.). *AKUNQ Collection of Scientific Articles* 2(16), Yerevan: YSU Publishing house, 5 – 28. [Naapetian, R. 2017. Armianskaia ètnograficheskaiia nauka v sovetsкое время (1920 – 1940). *AKUNQ Collection of Scientific Articles*, 2(16), Yerevan: YSU Publishing house, 5 – 28].

Слезкин, Ю.1993.Советская этнография в нокдауне: 1928—1938. *Этнографическое обозрение* (2): 113 – 125. [Slezkin, I.1993. *Sovetskaia ètnografiia v nokdaune: 1928 – 1938. Etnograficheskoe obozrenie* (2):113 – 125].

Тер-Саркисянц, А. 1993. С. Лисициан. Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк. *Этнографическое обозрение* (2): 147. [Ter-Sarkisiant, A. 1993. S. Lisitsian. Armiane Nagornogo Karabakha. Ètnograficheskii ocherk. *Etnograficheskoe obozrenie* (2): 147].

Тер-Саркисянц, А. 1998. *Армяне. История и этнокультурные традиции*. Москва: Издательская фирма „Восточная литература“ РАН. [Ter-Sarkisiant, A. 1998. *Armenians. History and ethnocultural traditions*. Moscow: Publishing house „Vostochnaia literatura“ RAS].

A. 1998. *Armiane. Istoriia i étnokul'turnye traditsii*. Moskva: Izdatel'skaia firma "Vostochnaia literature"].

Шнирельман, В. Ал. 2003. *Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье*. Москва: ИКЦ «Академкнига». [Shnirel'man, V. Al. 2003. *Voiny pamiatii: mify, identichnost' i politika v Zakavkaz'e*. Moskva: IKTS "Akademkniga"].

Dabaghyan, A. 2011. *Salvage versus Knowledge: Armenian Ethnography Across Soviet Times*. In: F. Mühlfried, S. Sokolovskiy (eds.). *Exploring the Edge of Empire: Soviet Era Anthropology in the Caucasus and Central Asia*. Berlin: Lit-Verlag, 151 – 173.

Mkrtichyan, A. 2015. *Towards the New Armenian Networks: Theoretical Considerations*. In: A. Mkrtichyan, P. Lang (eds.). *Armenians around the World: Migration and Transnationality*. Frankfurt am Main: GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, 11 – 20.

Suny, R.G. 1983. *Armenia in the twentieth century*. Chico (Calif.): Scholar press.

Suny, R. G. 1993. *Looking towards Ararat: Armenia in modern history*. Bloomington: Indiana Univ. press.

Доцент д-р Илия Недин

Югозападен университет „Неофит Рилски“

ул. „Иван Михайлов“ № 66

2700 Благоевград

E-mail: i_nedin@hotmail.com